

UOT 1.091

Zöhrə Yusifzadə

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

zohrayusif@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0003-9923-1924>

QƏDİM UYĞURLARIN MİFOLOJİ DÜNYAGÖRÜŞÜ

Xülasə

Ən qədim zamanlardan etibarən günümüzdə qədər uzun və mürəkkəb bir tarixi tale yaşamış uyğur türkləri özünəməxsus mədəni-mənəvi, tarixi-fəlsəfi irsə sahibdir. Uyğurlar Mərkəzi Asiya xalqlarının etno-siyasi tarixində mühüm rol oynamış qədim türk etnik qruplarından biridir. Onların qədim məskənləri, ana yurdu olan Mərkəzi Asiya - Şərqi Türküstan bölgəsi dünya mədəniyyətinin ən zəngin beşiyi olmaqla tarixin müxtəlif dövrlərində, müxtəlif mədəniyyətlərə, dinlərə ev sahibliyi etmişdir. Uyğur türklərinin dini və mifoloji dünyagörüşü olduqca zəngindir. Onlar qədim zamanlardan fətişizm, totemizm, animizm, şamanizm, Tenqriçilik kimi ibtidai dinlərə etiqad etmişlər. Bu dini baxışlar uyğurların inanc və psixologiyasının, maddi və mənəvi mədəniyyətinin formalaşmasında əsaslı rol oynamışdır.

Məqsəd - Uyğur türklərinin ibtidai dini təsəvvürlərini, inanc sistemini və mifoloji dünyagörüşünü araşdırmaqdan ibarətdir.

Metodologiya - müqayisə, analiz və hermenevtik üsullarla uyğurların mifoloji dünyagörüşünün məzmun və mahiyyəti tədqiq edilir

Elmi yenilik – Məqalədə uyğur türklərinin dünya haqqında ilkin təsəvvürləri və bu dünyagörüşün onların yaşamına təsiri araşdırılır.

Açar sözlər: *qədim uyğurlar, ibtidai dini təsəvvürlər, mifoloji dünyagörüşü, şamanizm, gök tanrı*

Uyğurların ibtidai dini təsəvvürləri

Qədim uyğur türkləri digər toplumlarda olduğu kimi qədim zamanlarda bəzi təbiət qüvvələrinin varlığına inanmış və onları müqəddəsləşdirmişlər. Günəşin çıxması və batması, günəş və ay tutulmaları, hava şəraitinin, fəsilərin dəyişməsi, təbii fəlakətlər - sel, daşqınlar və s. kimi təbiət hadisələri qarşısında aciz qalan insanlar müxtəlif təbiət qüvvələrinə sitayiş etmişlər. İbrahim Qəfəsoğlu Bozqır türklərinin ibtidai inanc formasını 3 əsas şəkildə qruplaşdırır: 1)Təbiət kultu; 2)Atalar kultu; 3)Göy Tanrı kultu [14, s.303].

İlkin mərhələdə onlar bəzi heyvanların, ağacların və s. öz əcdadları olduğunu zənn edərək onlardan simvol kimi istifadə etmiş və onları müqəddəsləşdirmişlər. Bu mənada demək olar ki, totem uyğur türklərinin ibtidai dini görüşlərində əsas yer tutur.

Türk xalqlarının dini inanc sisteminin öyrənilməsində folklor nümunələri, əfsanələr əsas mifoloji qaynaqlardır. Türklərin təbiət və kainat haqqındakı təsəvvürlərinin, dünyaya baxışlarının, ətraflarındakı hadisələri necə qavramalarının, 3 qatdan(yeraltı, yer, göy) ibarət təsəvvür etdikəri kainat ilə bağlı mifoloji düşüncələrinin günümüzdə gəlib çatmasında əfsanələrin rolu əvəzsizdir. Uyğur əfsanələrində onların təbiət və dünya ilə bağlı mifoloji dünyagörüşü əks olunur. Uyğur türklərinin əfsanələrində qurdun və ağacın öz əcdadları olduğuna inam öz əksini tapmışdır. Uyğurların qurddan törəməsi haqqında əfsanəsinə əsasən “Qao’çe (uyğurlar çinlilər tərəfindən müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür adlandırılırdılar - tinlinglər, qaoçelər və s. Qaoçe yüksək təkərli araba mənasını daşıyır) xaqanın çox ağıllı iki qızı var imiş(bəzi qaynaqlarda 3 qızı olduğu qeyd olunur). Bu qızlar o qədər ağıllı və gözəl

imişlər ki, xaqan olan ataları onları kiminlə evləndirəcəyini bilmirmiş. Onları ancaq tanrı ilə evləndirməyə layiq görmüşdür. Buna görə xaqan qızlarını bir təpənin başına qoymuş və tanrı ilə evlənsin deyərək gözləmişdir. Aradan xeyli müddət keçdikdən sonra təpənin ətrafında dolanan bir erkək qurd görmüşlər. Qurd uzun müddət oradan ayrılmamışdır. Bundan şübhələnən kiçik qız qurdun elə tanrının özü olduğunu deyərək, qurdla evlənəcəm demişdir. Böyük bacı buna etiraz etsə də, kiçik qız bunu dinləməmiş təpədən enərək qurdla evlənmişdir. Qaoçe xalqı bu erkək qurddan törəmişdir” [17, s.17-18]. Bunlardan olan uşaqlar uyğurların ataları hesab olunur. Deyilənə görə uyğurların səsi qurdlarınkına bənzəyir. Digər türk toplumlarının törəyiş əfsanələrində dişi qurd simvolizə edilsə də, uyğurların mifoloji dünyagörüşündə erkək qurd simvolizə edilmişdir.

Qurd türk mifologiyasında güclü, xilaskar, qoruyucu bir varlıq kimi də tanınır. O, savaşlarda, müxtəlif təhlükəli məqamlarda türklərin qoruyucusu olmuş, onlara çıxış yolu göstərmişdir. “Oğuz xan” dastanında öz əksini tapan rəvayətə əsasən “Bir savaşa düşməne məğlub olan uyğurlar, bir dağ içinə çəkilirlər. Çıxış yolu tapa bilməyən, məhv olmaq üzərə olan uyğurlar ümitsiz vəziyyətdə olduqları vaxt bir qurdun dağın içərilərinə doğru getdiyini görür, xaqanın əmrinə əsasən qurdun ardınca gedirlər. Qurd bir mağaraya girir və əsgərlər xeyli gözləsələr də qurd geri dönmür. Əsgərlər mağaranın içərisində xeyli yol getdikdən sonra mağaranın sonuna çatırlar. Qarşılarına yamyasıl çəmənliklər, bol sulu çaylar, quşların, maralların olduğu gözəl bir düzənlik çıxır. Onlar geri dönüb Oğuz xana gördüklərindən bəhs edirlər. Bu xəbəri eşidən uyğurlar çox sevinirlər. Qurdun keçdiyi mağaradan keçib, geniş çəmənliklərə çatırlar və təhlükədən qurtulurlar” [Bax: 4, s. 40]. O vaxtdan bəri Uyğurlar qurdu müqəddəs hesab edirlər.

Türklərin mifoloji düşüncəsində ağac kultu müqəddəsdir. Onlar zaman-zaman tapınaqları hesab etdikləri ağaclar ətrafında bayramlar, törənlər, mərasimlər keçirər, ayinlər icra edərdilər ki, ağac ruhları öz sevgilərini insanlardan əsirgəməsinlər. Türklərin dünya ilə bağlı düşüncələrində Dünya ağacı və Həyat ağacı iki önəmli mifik obraz olaraq xatırlanır. Onlar Dünya ağacının kökləri yeraltı aləmində, gövdəsi yer üzündə, budaq və yarpaqları isə göyün ən üst qatında olduğunu təsəvvür edirlər. Həyat ağacı isə həyatın yenilənməsi, törəmə və ölümsüzlüyü ifadə edir. Eyni zamanda ağac analıq başlanğıcı sayılırdı. Müxtəlif mənbələrdə xüsusilə, Çin və İran mənbələrində uyğurların ağacdən törəməsi haqqında müxtəlif cür versiyalar var. İran tarixçisi Ata Məlik Cüveyni bu haqda belə bəhs edir: “Rəvayətə görə Qaraqorum dağından ayrılan iki çay – Tuğla və Selenqa çayları var idi. Həmin çaylar Kalamancu adlı bir yerdə birləşirdi. Bu çayların arasında iki ağac var idi. Ağaclardan biri fıstıq digəri qayın ağacı idi. Qış fəslində belə bu ağacların yarpaqları tökülməzdi. Günlərin birində bu iki ağacın arasına göydən güclü bir işıq enmişdi. Həmin vaxt ətrafdakı dağlar da böyüməyə başlamışdır. Bunu gören xalq heyərlər içərisində qalır. İnsanlar böyük hörmətlə ora yaxınlaşırlar və yaxınlaşdıqda çox gözəl musiqi səsləri eşitməyə başlayırlar. Hər gecə buraya bir işıq düşür və otuz dəfə şimşək çaxır. Bir gün buraya yaxınlaşdıqda beş ayrı-ayrılıqda olan, başdan ayağa gümüşlə döşənmiş çadır və hər çadırdə bir oğlan uşağı görürlər. Hər çadırdə onlara yetəcək süd olur və onlara süd anaları verilir. Müxtəlif yerdən olan insanlar gəlib bu mənzərəni izləyir və onlara sayqı ilə diz çökərək salam verirlər. Uşaqlar artıq böyüyüb danışmağa başladıqdan sonra onlardan anaları və atalarını soruşduqda uşaqlar iki ağacı göstərirlər. Uşaqlar ağacların yanına gəldikdə eyni ilə övladların ana-atalarına göstərdiyi kimi hörmət göstərirlər və baş əyirlər. Həmin anda ağaclar dil açırlar və belə deyirlər - “Gözəl xüsusiyyətlərə malik olan uşaqlar belə olurlar, ana-atalarına belə hörmət göstərirlər. Ömrünüz uzun, şöhrətiniz davamlı olsun. O bölgədə yaşayan insanlar bu uşaqlara hökmdar oğulları kimi hörmət göstərirlər” [Bax:7, s.102-103].

Qədim Uyğur mifologiyasında diqqət çəkən məqamlardan biri də müxtəlif heyvanlara - aslan, dəvə, əjdaha, at kimi heyvanlara olan sayğıdır. At uyğurların yaşamında önəmli yer

tutur. Qədim uyğurlar müharibələrdə, ovçuluq və heyvandarlıqda atdan istifadə edirdi. Buna görə də bəzi uyğur tayfaları atı müqəddəs hesab edirdi. Baykal gölü ətrafında tapılan qayalarda çoxlu at təsvirləri mövcuddur. Rəsmlərdə atın hər kəsdən öndə getməsi diqqət çəkən məqam kimi dəyərləndirilmişdir. Deyilənə görə türk xaqanları ağ ata mindikdə döyüşdən hər zaman zəfərlə qayıdardı.

Qədim uyğurların inanc və düşüncə sistemində, xalq nağıllarında, əfsanələrində, məsəllərində bəzi quşlara inamın mövcudluğu da yer almışdır. Bəzi mənbələrdə ağ qu quşu, şahin, göyərçin, qaranquş kimi quşların uyğurların inancında sehirli quş olması fikri mövcuddur. Uyğurlar qaranquşu “insanları təhlükədən qurtaran həyat elçisi” olaraq təsvir etmişdir. “Bir insan qaranquş öldürsə əlləri titrək xəstəliyə yaxalanar” inamı mövcuddur. Uyğurlar “qaranquşun yuva qurduğu evə xoşbəxtlik gətirər” deyərək qaranquşa və yuvasına xüsusi önəm verirlər. Göyərçin isə “bərəkət”, “bolluq”, “dostluq və sədaqət” rəmzi olan vəfalı bir quş olaraq bilinir. Qədim uyğurlar ən qədim zamanlardan göyərçinidən “xəbərci quş” olaraq istifadə etmiş, uzaq və təhlükəli səfərlər zamanı el-obalarına göyərçinlə xəbər göndərmişlər. Uyğurlara görə səhər vaxtı göyərçinin uçuşması bəxt və xoşbəxtlik üçün edilən bir duadır [19, s.167]. Buna görə də göyərçinlər üçün yuvalar düzəldilər, onlara zərər verilməz.

Uyğur əfsanələrinin birində qeyd edilir ki, “Tonyukukun soyundan gələn uyğur vəziri Bilgə Bukanın atalarından biri isti havada ayaqlarını çıxarıb ağac kölgəsində yatır. Az keçmir ki bir quş gəlib ağaca qonur və orada uçmağa başlayır. Vəzir məcbur olub qalxaraq quşu qovmaq istəyir. Quş isə düşüb ona bir neçə dəfə toxunur. Bu zaman vəzir quşun başını üzmək istəyir. Həmin anda bir ilan ona doğru gəlir. O, quşu buraxır. Soy-kökünə isə inam gətirməyi tapşırır.” Uyğurların quşa tanrı gözü ilə baxması, göründüyü kimi inamdan irəli gəlir [3, s.12].

Müqəddəs “yer-su” anlayışı Uyğur türkləri arasında da mövcuddur. Uyğurların güc mənbəyi hesab etdiyi fətişlərdən biri də daşdır. Onların müqəddəs “Qutludağ” əfsanəsində qayalıq, millətə qüdrət və səadət verən, bolluq gətirən ruh olaraq müqəddəs sayılırdı. Bu dağ Tanrı dağındakı Qutludağ idi. Çin xaqanı uyğur xalqının bolluq bərəkət içərisində yaşamasını, uyğur hökmdarlarının qüdrətli, böyüklüyünün səbəbinin Qutlu qayada olmasını öyrənir. Uyğur xaqanı Yulun Təkin türklərin 30 nəsiləndən bəridir o qayanı müqəddəs saydıqlarını bilmirdi. Bundan istifadə edən çinlilər Çin şahzadəsini xaqana verməklə Qutlu qayanı almaq fikrinə düşürlər. Yulun Təkin bu istəyi qəbul edir. Qutlu qaya parçalanaraq Çinə aparılır. Bu qaya parçaları ölkənin müxtəlif yerlərinə səpələnir. Daş parçaları düşən yerlərdə bolluq bərəkət olur. Bu dağ çinlilər tərəfindən götürüldükdən sonra uyğurlar pərişan olurlar. Yulun Təkinin elində qara günlər başlayır. Xaqan yeddi gün sonra ölür. Türk yurdu öz bolluq və bərəkətini itirir. Bütün yaşıllıqlar, gur sulu çaylar quruyur. Hər tərəfdən Köç!, Köç! səsləri gəlməyə başlayır. Uyğurlar artıq yaşadıkları yeri tərk etməli olduqlarını anlayırlar. Xeyli yol gedirlər və getdikləri məkanların hər birində Köç, köç səsləri eşidirlər. Nəhayət Uyğurlar Turfana gəldikdə köç səsləri kəsilir. Burada Beş-Balıq şəhərini qururlar. Ayrı-ayrılıqda beş məhəllə qurdular və beş məhəllədən meydana gələn şəhərə Beş-Balıq adını verdilər. Uyğurlar həmin vaxtdan etibarən bu yerlərdə hökmranlıq etməyə başladı və müxtəlif şəhərlər saldılar. Baş verənlərdən ibrət dərsi çıxarırlar ki, millətini, milli varislik ənənələrini, milli hissləri qoruya bilməyən, onun müqəddəs ruhunu dəyərləndirməyən insanların başa çıxarılması, xalqın taleyinin ona həvalə edilməsi həmişə belə acınacaqlı sonluqla bitə bilər [Bax: 16, s.52].

Mahmud Kaşğarının “Divanü lügati-it türk əsərində “yatlamış” adlı sözdən bəhs edərək, şaman yada daşı ilə əfsun etdi və ya yada daşı ilə yağış yağdırmaq üçün əfsun etdi açıqlamasını yazır. Türk şamanlar yada daşına və onun qüvvəsinə inanmışlar [15, s.307].

Kam(şaman) inancı

Şamanizm türklərin ən qədim inanclarından biridir. Mərkəzi Asiyada yaşayan bir çox köçəri türk xalqları kimi uyğurlar da qədim dövrdə şamanizmlə sıx şəkildə bağlı olmuşdur.

Hətta islamın qəbulundan sonra belə bu inanc türk toplumlarında müxtəlif formalarda varlığını davam etdirmişdir. Uyğurlar ruh sözü əvəzinə “tın” kəlməsindən istifadə edir, [6, s.559] şamanları isə “perikhon”, həmçinin “bakşi”, “dahan”, “molla”, “büvi” kimi adlandırırdılar. “Parixon” termini fars-tacik mənşəli, o “cin tutmuşları məzəmmət edən” mənasını daşıyır [24, s.48]. Mənbələr türkdilli xalqlar arasında şaman mənasında “bakşi” sözünün gec peyda olduğunu qeyd edirlər. Mahmud Kaşğari bu sözü ümumiyyətlə işlətmirdi. Bartold öz əsərində bu sözün monqollar dövründə Şərqi türk və fars dillərindən yaranmış alınma söz olduğunu ehtimal edir (ehtimal ki, sanskrit dilində bxikuş) O, “Baburnamə” əsərinə istinadən monqol həkimlərinin-cərrahlarının da belə adlandığını qeyd edirdi [23, s.501].

Şaman fəvqəltəbii qüvvələrlə əlaqə qurmağı bacaran, yol göstərən, şəfa verən bir bilicidir. Şaman, kosmik aləmə səyahət etmək imkanı olan, fəvqəltəbii qüvvələrlə ünsiyyət qurmağı bacaran, aldığı bilgiləri insanlara çatdıran vasitəçi kimi qəbul olunur. Bəzi müəlliflər şamanizmi bir din olmadığını sadəcə təbiət qüvvələrinin gücünə inanan insanın fəaliyyəti kimi qiymətləndirirlər. Beynəlxalq Şamanizm Mədəniyyət Araşdırma Qurumunun müdiri Hoper “Orta Asiya Şamanizmi” adlı çıxışında qeyd edir ki, Şamanizm nə cadugərlik, nə də siyasi fəaliyyətdir o, mədəniyyət hadisəsidir. Şamanizm mədəniyyət, tibb, ədəbiyyat-incəsənət, adət-ənənə və s.sahələrlə bağlıdır. Biz bunu din kimi təsvir edə bilmərik. Şamanlar Orta Asiya cəmiyyətlərinin mədəni həyatında mühüm rol oynayırlar. O, Avropa dillərindəki “Şamanizm” termininin başqa dillərə “Şaman dini” kimi tərcümə edilməsinin yanlış təsəvvürə səbəb olacağını və bunun “Şaman Mədəniyyəti” kimi tərcümə edilməsinin vacibliyini vurğulayır [22, s.82].

İran tarixçisi Cüveyni uyğurların sehr işləri məşğul olduqlarını və bu işlə məşğul olanlara “kaman” adı verildiyini yazır. Kaman iddia edir ki, “şeytan bizə bağlanıb, o, bizə baş verənləri və olacaqları xəbər verir. Onların durumunu araşdıran və onlarla qalan adamlar mənə belə dedilər “Şeytanlar çadırlarının pəncərəsinin önünə gəlir və onlarla danışır. Kamanların işlərini ən yaxşı görə bildikləri vaxt şəhvət hissinin olmadığı vaxtdır.” Bu işlərlə məşğul olanları Cüveyni “kam” olaraq adlandırır. O dövrdə uyğurlar arasında elm o qədər də inkişaf etməmişdi. Buna görə də insanlar, hətta şəhzadələr də mühüm işləri görməzdən əvvəl kamanlarla, münəccimlərlə məsləhətləşirdi. Kamanlar həmçinin xəstələri müalicə edirlər [7, s.104].

Radloff türkcə “kam” sözünə ilk dəfə IX əsrə aid olan uyğur əsərlərində rast gəldiyini qeyd edir [21, s.11]. Mahmud Kaşğari Divanü-lugati-it Türk əsərində “kam” ı - “kahin”, “şaman” adlandırır [15, s.157]. Qam bir falçı - kahindir. Yusif Has Hacibin “Qutadqu-Bilik” əsərinin 4361-4362 beytləri şamanları cin-pəri xəstəliklərini sağaldan “əfsunçu” kimi göstərir. Onların cəmiyyət üçün faydalı olduqlarını qeyd edir. Bununla bağlı belə bir misra vardır.

Bunlardan sonra əfsunçular gəlir,
Cin-pəri xəstəliklərini onlar sağaldır.
Bunlarla da görüşmək, bilismək lazımdır,
Cin-pəri xəstəliklərini oxutmaq gərəkdir.
Təbib əfsunçunun sözünü bəyənməz,
Əfsunçu da təbibə qiymət verməz.
Biri deyir dərman içsən, xəstəlik sağalar,
O biri deyir dua daşısan, cin qaçar [5, s.294].

Odgurmuşun Xaqana nəsihətində isə (5243-5244-cü beyt) kamları insanların dərdinə dərman olan təbib kimi təsvir etmişdir:

Bəzisi ac, bəzisi də çıplaktır
Bəzisi da qayğı inləməkdədir

Səndədir bax bunların ilacı,
Sağalt və ol onların kamı
Əgər verməzsən sən ilacı, ya da otu
Xalq üçün olarsan yaşamı yıxan biri [10, s.409].

Uyğurlar ruhları iki yerə ayırırlar: yaxşı və pis ruhlar. Xaqanların, qəhrəmanların ruhları yaxşı ruhlar, pis niyyətli insanların, günah işlədənlərin, düşmənlərin ruhu pis ruhlar hesab olunurdu. Uyğurlar pis ruhları div, cin, albastı və başqa pis təbiətli varlıqlara dönüşərək insanlara zərər verməsinə inanırdılar [18, s.19]. Qədim uyğur türkləri digər türk toplumlarında olduğu xəstəliklərin və xoşagəlməz təbiət hadisələrinin baş verməsini yeraltı dünyaya aid olan pis ruhlarla əlaqələndirirdilər. Şamanlar şər qüvvələrindən qorunmağa yönəlmiş təmizləyici rituallar həyata keçirir, həmçinin fala baxma və xəstəlikləri sağaltma kimi funksiyalar yerinə yetirir, musiqilərlə pis ruhları uzaqlaşdırır və bədəni saflaşdırırdılar. Uyğur şamanları xəstələrin müalicəsinə görə təşkil etdikləri ayinlər içərisində “pəri oyunu” ayini xüsusi yer tutur. Bu ayin xəstənin üzərindəki pis ruhların qovulması üçün xüsusi musiqi və rəqslərlə birlikdə icra olunur. Şaman oyunları ritual xarakteri daşıyır.

Uyğur şamanlar başlarına ağ və mavi rəngli üç kənarlı olan yəni konus şəklində papaq, qadın şamanlar başlarına ağ və ya qara örtük taxardılar. Kişi şamanlar ağ, uzun xalat, qadın şamanlar isə ağ əmək geyinirdilər. Uyğur şamanları ayinləri zamanı müqəddəs əşyalardan - xəncərdən, qamçıdan, kəndirdən, ağac budaqlarından, kərpicdən, sudan, oddan, çıraqlardan istifadə edirdilər. Bundan başqa şamanların öz davulları var idi ki, həmin davuldan yer altına eniş və ya göy üzünə yüksəliş mərasimlərində istifadə edilirdi.

2003-2004-cü illərdə Turfan bölgəsində aparılan antropoloji araşdırmalara əsasən burada “büvi” adıyla bilinən 200-ə yaxın şaman olub və bunların çoxsunu qadınlar təşkil edir. Bu şamanların böyük qisminin 30 ilə 60 yaş arasında, ən gənclərinin isə 10 yaşında olduğu bildirilir. Turfanda şamanlara inam yüksək səviyyədə idi və qadın şamanlar çoxluq təşkil etməkdədir.

Tele adlandırılan yüksək təkərli arabalarda köç edən türk boyları ağac və yerə sitayişlə bağlı ayinlər həyata keçirirdilər. Bu ayin ordugah qurulan və ya yeni yurd qəbul edilən yer-su ruhuna ibadət və oradan pis ruhların qovulmasına yönəlmişdir. Bir çin qaynağında V-VI əsrlərdəki Kanglı türklərinin ayinini belə qeyd edir. “Hücuma getməzdən əvvəl (Kanglı tayfaları) bir yerdə göyə ox atılar(Çu xalqında da rast gəlinən bu ənənələr düşməni qorxutmaq, şər ruhları qovmaq üçün istifadə olunur” [8, s.165]. Şərqi Türkünstanda yaşayan Uyğur türkləri arasında bu gün də şamanizm dünyagörüşünə rast gəlinir.

Gök tanrı

Bozkır toplumunun inanc sistemində etiqadın mərkəzində Gök tanrıya sitayiş dayanır. Qədim Uyğurlar yer üzündə hər şeyin Tenqri tərəfindən verildiyinə inanırdılar. Göyə baxaraq aydınlandığını uman türklər hər nə qədər müxtəlif kultları əsas saysa da, (məsələn qurd uyğurlar arasında nə qədər müqəddəs varlıq hesab edilsə də, o ilahiləşdirilmirdi) Tenqri onlar üçün yeganə xilsakardır.

“Göy Padişah” və “Əsma Pəri” adlı uyğur əfsanələrində Gök Tanrıya inancın yer aldığını görmək mümkündür. Əsma Pəri və Gök Padişah çox böyük və qüdrətlidir, təbiət hadisələrinin baş verməsi -şimşək çaxması, günəşin çıxması, güllərin açması quşların oxuması onun iradəsi ilə həyata keçirilir. Bütün bunlar göy tanrıya inamı əks etdirən mifik dünyagörüşün əfsanəyə çevrilməsidir. Əslində “Əsma Pəri” və “Gök Padişah” Göy Tanrının obrazıdır.

Günəş, ulduzlar, ay onların ibadət obyektləri idi. Onların çadırlarının qapıları həmişə Şərqə açılırdı. Qəbirlərinin baş daşı Şərqə tərəf yönəlmişdir. Qədim Uyğurların Göy cismləri ilə bağlı əfsanələri belə qruplaşdırmaq olar. 1. Günəş və Ay haqqında əfsanələr, 2. Ay ilə bağlı

əfsanələr, 3. Uylduzlar ilə bağlı əfsanələr, 4. Göy hadisələri ilə bağlı əfsanələr. Uyğurların təbiət qüvvələrinə olan inamı əfsanələrdə öz əksini tapmışdır. Axirətin varlığına, ruhun əbədiyyətinə inanan türklər əcdadlarının xatirəsini hörmətlə anaraq onları müqəddəs saymış və qurbanlar kəsmişlər. Onlar günəşə və aya səcdə edərdi. Uyğurların göy cisimlərinə olan saygısı xaqanlara verdikləri ünvandan da bəlli olur. Onlar xaqanlara “Ay Tanrıda kut bulmuş” ünvanı verirdilər.

Nəticə

Qədim uyğur türklərinin ibtidai dini təsəvvürləri, mifoloji dünyagörüşü olduqca zəngindir. Fetişizm, totemizm, animizm, şamanizm və Tenqriçilik kimi ibtidai dinlər uyğurların dünyagörüşündə əsas yer tuturdu. Uyğur əfsanələrində müxtəlif təbiət qüvvələrinə, fətişlərə inam da öz əksini tapmışdır. Uyğurlar öz əcdadlarının qurddan və ağacdən törəməsinə inanmış, onları müqəddəsləşdirmişlər. Həmçinin onlar müxtəlif heyvanlara, quşlara da saygı göstərmişlər. Uyğur türkləri arasında şamanların rolu çox güclü idi. Şamanlar ruhlarla əlaqə qurmaq, müxtəlif rituallar vasitəsilə xəstələri sağaltmaq, fəla baxmaq bacarığına sahib idilər. Şərqi Türküstanda yaşayan Uyğur türkləri arasında bu gün də şamanizm dünyagörüşünə rast gəlinir. Qədim uyğur türkləri müxtəlif zamanlarda müxtəlif dinləri qəbul etsə də ibtidai dini etiqadlarına sadiqliklərini uzun müddət qoruyub saxlamışdılar.

Ədəbiyyat

1. A History of Uighur Religious Conversions (5th - 16th Centuries) Asia Research Institute Working Paper Series No. 44 June 2005 81pg.
2. Abdukelim A. Uyğur türklərinin dini inanışları, Ankara, 2006, 145 s.
3. Allahmanlı M. isə öz “Şaman, ozan və aşiq”, Bakı, “Ağrıdağ” nəşriyyatı, 2002, 332 s.
4. Almas T. Uyğurlar. İstanbul, 2023, 360 s. (çeviren A. Batur)
5. Balasaqunlu Y. Qutadqu-Bilik. (çev. Ramiz Əsgər, Kamil Vəliyev) Bakı, “Avrasiya press”, 2006, 440s.
6. Beydili C. Türk mitolojisi ansiklopedik sözlük. (çev. Eren Ercan). Ankara, 2004, 637 s.
7. Cüveyni A. M. Tarihi Cihan Güşa. (çev. Mürsel Öztürk) I Cild, Ankara, 2013, 667 s.
8. Esin E. Türk kosmolojisine giriş, İstanbul, 2001, 189 s.
9. Gönel T. Rahman Abdurrehimin “Uyğurlarda şamanizm” adlı əsərinin halkbilimi açısından incelenmesi, Nevşehir, 2011, 441 s.
10. Has Hacib Y. Qutadqu-Bilig. (çev. Muzaffar Tuncel), Ankara, 2019, 514 s.
11. Heyət C. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. (isləmdən əvvəl və islam dövrü) Başlanğıcdan XVI əsrə qədər. Bakı, “Aspoliqraf”, 2009, 184 s.
12. İnayət A. Uyğur şamanları və praktikləri üzərinə. Uluslararası Uyğur Araştırmaları dergisi sayısı 1/1 2013, s.43-55.
13. İnayət A., Öger A. Uyğur türklərinin mitoloji, dini və tarixi kadın kahramanları üzərinə. Turkish Studies, 2009, s.1184-1198
14. Kafesoğlu İ. Türk milli kultürü. İstanbul, 1998, 467 s.
15. Kaşğarlı M. Divanü lüğati it-Türk. III hissə, (çev. Besim Altay), Türk dil kurumları: 523, 462 s.
16. Qocatürk N. Mifik təfəkkür etnik təşəkkül - Türk mifoloji mətnlərinə fəlsəfi baxış. Bakı, 2014, 115 s.
17. Ögel A. Türk mitolojisi. I cild. Türk Tarih Kurumu. Ankara, 2010. 657 s.
18. Öger A., Altın K. Y. Uyğurlarda şamanizmdən islama kötü ruhların dönüşümü. Uluslararası uyğur araştırmaları dergisi. 2016, s.14-25
19. Öger A., Serkan K. Uyğur kultüründe Tufanın kuşları I- Kırılğıc ve güverçin. Uluslararası Uyğur araştırmaları dergisi 3, 2014, s.163-175
20. Öger A. Uyğur efsaneleri üzərinə bir araştıрма. (inceleme və metinler) İzmir, 2008, 733 s.
21. Radloff W. Türklük ve şamanlık. Aus Sibirien, (çv A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu) Örgün yayınevi, 2008, 473 s.

22. Mömin.S. Şamanizm Ve Günümüzdeki Kalıntıları Uygur Toplumundaki Tabular Üzerine. ULAKBİLGE, 2013, Cilt 1, Sayı 1 s.80-88
23. Бартольд.В.В. Сочинения. Т. V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Москва, 1968, 752 s.
24. Басилов.В.Н.Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. Москва «Наука» 1992, 328 с.

Zohre Yusifzadeh

THE MYTHOLOGICAL WORLDVIEW OF ANCIENT UIGHURS

Summary

Since ancient times, the Uighur Turks, who have had a long and complex historical fate, possess a unique cultural, spiritual, and historical-philosophical heritage. The Uighurs are one of the ancient Turkish ethnic groups that played an important role in the ethno-political history of the Central Asian peoples. Their ancient settlements, the homeland of Central Asia – the Eastern Turkistan region, has been one of the richest cradles of world culture and has hosted various cultures and religions throughout different periods of history. The religious and mythological worldview of the Uighur Turks is extremely rich. From ancient times, they believed in primitive religions such as fetichism, totemism, animism, shamanism, and Tengriism. These religious views played a fundamental role in shaping the Uighurs' beliefs and psychology, as well as their material and spiritual culture.

Objective - The goal is to study the primitive religious concepts, belief system, and mythological worldview of the Uyghur Turks.

Methodology - The content and essence of the Uyghur mythological worldview are examined using comparative, analytical, and hermeneutic methods.

Scientific innovation - The article investigates the initial perceptions of the world among the Uyghur Turks and the impact of this worldview on their way of life.

Keywords: Ancient Uighurs, primitive religious concepts, mythological worldview, shamanism, Kōk Tengri

Зохра Юсифзаде

МИФОЛОГИЧЕСКОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ ДРЕВНИХ УЙГУРОВ

Резюме

С древних времен и до наших дней уйгуры, пережившие долгую и сложную историческую судьбу, обладают уникальным культурным, духовным и историко-философским наследием. Уйгуры являются одной из древнейших тюркских этнических групп, сыгравших важную роль в этнополитической истории народов Центральной Азии. Их древние поселения, родина Центральная Азия – Восточный Туркестан, является одной из самых богатых колыбелей мировой культуры и на протяжении разных исторических периодов принимала различные культуры и религии. Религиозное и мифологическое мировоззрение уйгуров чрезвычайно богато. С древних времен они верили в такие примитивные религии, как фетишизм, тотемизм, анимизм, шаманизм и тенгрианство. Эти религиозные взгляды сыграли основополагающую роль в формировании верований и психологии уйгуров, а также в их материальной и духовной культуре.

Цель – Изучение примитивных религиозных представлений, системы верований и мифологического мировоззрения уйгурских тюрков.

Методология – Содержание и сущность мифологического мировоззрения уйгуров исследуются с использованием сравнительного, аналитического и герменевтического методов.

Научная новизна – В статье исследуются начальные представления уйгурских тюрков о мире и влияние этого мировоззрения на их образ жизни.

Ключевые слова: Древние уйгуры, примитивные религиозные представления, мифологическое мировоззрение, шаманизм, Кок Тенгри